

Agnieszka Zielińska*

Industrializacja w miastach zaboru pruskiego na prawach powiatu, na początku XX w. na podstawie spisów pruskich

Industrialisation in the towns of the Prussian Partition on the basis of the Prussian censuses at the beginning of the 20th century

Abstract: The subject matter of the article is inscribed in a broad current of research on the economic history and civilisational changes in the Prussian Partition in the late 19th and early 20th centuries. The aim of the study is to analyse the economic situation and the level and characteristics of industrialisation in six towns with *poviat* (districts) rights located within the Prussian Partition: Bydgoszcz, Elbląg, Gdańsk, Grudziądz, Poznań, Toruń. This analysis is based on the exploration of two Prussian censuses of 12 June 1907: the Berufszählungen occupational census and the Betriebszählungen industrial/business census. Selected census data are presented in the form of tables and a graph. Employment in non-agricultural divisions and branches of the national economy is presented, including the 5 most numerous in terms of the number of employed workers. The structure of the working population in the main occupation is also presented, including for the 5 occupations with the highest employment. For the six urban *poviats* (districts), the importance of crafts and the small-scale nature of industry was observed. The cities most significant in terms of industrialisation processes were Gdańsk and Poznań, but also Elbląg. Each city had its own characteristics in terms of economic conditions and development. It can be concluded that industrialisation was one of the most important, though not the only, factor for the cities in question (economic factor). Despite the fact that the authorities of the Second Reich took good care of the civilisational progress of the Prussian Partition, the backwardness of this area in terms of development processes was still visible.

Keywords: Prussian Partition, early 20th century, *poviat* (district) towns, industrialisation, Prussian censuses

* Agnieszka Zielińska – dr hab., prof. UMK, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska, ORCID: 0000-0003-1016-225X, e-mail: azi@umk.pl.

Streszczenie: Tematyka artykułu wpisuje się w szeroki nurt badań nad historią gospodarczą i przemianami cywilizacyjnymi na terenie zaboru pruskiego w okresie końca XIX i początku XX w. Celem badania jest przeanalizowanie sytuacji gospodarczej i poziomu oraz charakterystyki industrializacji w sześciu miastach ziem zaboru pruskiego na prawach powiatu: Bydgoszczy, Elbląga, Gdańska, Grudziądza, Poznania, Torunia. Analiza ta została przeprowadzona na podstawie eksplorowanych dwóch spisów pruskich z 12 czerwca 1907 r.: spisu zawodowego *Berufszählungen* oraz spisu przemysłowego/przedsiębiorstw *Betriebszählungen*.

Wybrane dane ze spisów zaprezentowane zostały w formie tabel i wykresu. Przedstawione zostało zatrudnienie w pozarolniczych działach i gałęziach gospodarki narodowej, w tym także w pięciu najliczniejszych pod względem liczby zatrudnionych pracowników. Przedstawiona została także struktura ludności czynnej zawodowo w zawodzie głównym, w tym także dla pięciu zawodów z największym zatrudnieniem. Dla sześciu powiatów miejskich zaobserwowano duże znaczenie rzemiosła i drobnotowarowy charakter przemysłu. Miastami najbardziej znaczącymi pod względem procesów industrializacji były: Gdańsk, Poznań, ale także Elbląg. Każde miasto posiadało swoje cechy charakterystyczne, jeśli chodzi o warunki i rozwój gospodarczy. Można stwierdzić, że industrializacja była dla omawianych miast jednym z najważniejszych, choć niejedynym czynnikiem miastotwórczym (czynnik gospodarczy). Mimo że władze II Rzeszy dbały o postęp cywilizacyjny zaboru pruskiego, cały czas widoczne było zapóźnienie tego terenu w procesach rozwojowych.

Słowa kluczowe: zabór pruski, początek XX w., miasta powiatowe, industrializacja, spisy pruskie

Wstęp

Szeroko rozumiane przemiany modernizacyjne zachodzące w Europie w XIX w. były i są tematem licznych opracowań i publikacji. Zagadnienia te przedstawiane są zarówno w wielkich syntezach historycznych, pracach omawiających poszczególne regiony państw, jak i w monografiach miast i wsi. W niniejszym artykule uwaga skupiona była jedynie na aspekcie industrializacji sześciu miast zaboru pruskiego, które na początku XX w. funkcjonowały w strukturze administracyjnej na prawach powiatu.

Trzeba jednak pamiętać, że ten aspekt jest niezmiernie ważny, gdyż stopień uprzemysłowienia był zazwyczaj postrzegany jako ważny wskaźnik nowoczesności już w XIX w. Jak napisał A. Chwalba: „Beneficjentami postępu cywilizacyjnego Niemiec stali się też mieszkańcy prowincji wschodnich. W dużym stopniu powiodła się głęboka modernizacja Poznańskiego i Pomorza, w miarę bowiem równomiernie objęła całe społeczeństwo. Nie zaniedbywano wsi, lecz wykonano wielką pracę na rzecz zniwelowania różnic istniejących

w poziomie i stylu życia między wsią a miasteczkiem i miastem oraz między metropoliami poznańską i gdańską a prowincją¹.

Wybór sześciu miast uzasadniony był możliwościami źródłowymi. Spisy pruskie, które są podstawą artykułu, przedstawiają dane dla poszczególnych zagadnień, schodząc tylko do poziomu powiatów i wyodrębniając tylko miasta na prawach powiatu.

1. Cele artykułu, stan badań, baza źródłowa

● Celem artykułu była próba przeanalizowania sytuacji gospodarczej i poziomu industrializacji w miastach ziem zaboru pruskiego na prawach powiatu. Ważne było dokonanie porównań powyższych miast w kwestii nie tylko siły uprzemysłowienia, ale także jego charakterystyki. Istotne było wskazanie najważniejszych czynników miastotwórczych na początku XX w.².

Celem artykułu było także zaprezentowanie niektórych danych spisowych w formie tabel i wykresów dla miast: Bydgoszczy, Elbląga, Gdańska, Grudziądza, Poznania, Torunia. Dane spisowe zostały także odniesione do informacji o rozwoju gospodarczym tychże miast. Badanie to było przeprowadzane na podstawie dwóch pruskich spisów: spisu zawodowego oraz spisu przedsiębiorstw (w gospodarce poza rolnictwem), oba z 12 czerwca 1907 r., które omówione zostały poniżej.

Spisy zawodowe i spisy przedsiębiorstw, które sporządzone zostały w latach: 1882, 1895 i 1907 wielokrotnie wykorzystywane były przez badaczy historii społecznej i gospodarczej. Dla interesującego terenu zaboru pruskiego eksplorowane zostały przez Stefana Kowala, który w swojej publikacji przedstawił tendencje demograficzne i przemiany w strukturze społecznej, skład i ruchliwość społeczną na terenie Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego³. W swych rozważaniach raczej nie wychodził poza poziom poszczególnych rejencji, dając jedynie przykłady wielkich miast, takich jak Gdańsk czy Poznań.

1 A. Chwalba, *Historia Polski 1795-1918*, Kraków 2000, s. 465-466.

2 Użyty tu zostanie podział zaproponowany przez Tadeusza Tołwińskiego w pracy: *Urbanistyka*, t. 1, *Budowa miasta w przeszłości*, Warszawa 1948, s. 16-30.

3 S. Kowal, *Spółczesność Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1871-1914. Przemiany demograficzne i społeczno-zawodowe*, Poznań 1982.

Na spisach zawodowych i spisach przedsiębiorstw opierał się w swej pracy także Kazimierz Wajda⁴. Omawiał rozwój liczebny, rozmieszczenie, rekrutację, mobilność, a także warunki pracy i bytu robotników. Korzystając ze wspomnianych źródeł, dane analizował głównie na poziomie prowincji i rejencji, choć w tekście pojawiają się też pewne informacje dotyczące konkretnych miast np. Królewca, Gdańska, Elbląga, Grudziądza, Kłajpedy, Tylży czy Torunia. Kazimierz Wajda analizował też powyższe spisy w kontekście gospodarki rolnej, omawiając rozwój rolnictwa na Pomorzu Gdańskim na przełomie XIX i XX w.⁵

Z powyższych spisów korzystał także Czesław Łuczak, opisując różnorodne zagadnienia dotyczące dziejów gospodarczy Wielkopolski w okresie zaborów. Często podawał dane dla całego obszaru Wielkopolski, choć odnosił się także do danych liczbowych dotyczących Bydgoszczy i Poznania⁶. Spisy te wykorzystane były również przez Agnieszkę Zielińską do omówienia zagadnień społeczno-gospodarczych na terenie powiatu miejskiego i ziemskiego Grudziądz⁷.

2. Statystyka pruska – spisy zawodowe i spisy przedsiębiorstw

Statistik des Deutschen Reichs (Statystyka Rzeszy Niemieckiej), w której skład wchodzi wykorzystane w artykule spisy: zawodowy *Berufszählungen* oraz przemysłowy/przedsiębiorstw *Betriebszählungen* z 1907 r. była publikacją pruskiego Biura Statystycznego wydawaną po zjednoczeniu Niemiec. Zawierała sumaryczne wyniki badań statystycznych. Z kolei na łamach „*Preussische Statistik*” publikowane były wyniki różnorodnych badań statystycznych przeprowadzanych na terenie poszczególnych prowincji, rejencji oraz powiatów⁸.

- 4 K. Wajda, *Klasa robotnicza Pomorza Wschodniego w drugiej połowie XIX i początkach XX wieku*, Warszawa 1981.
- 5 Tenże, *Wieś pomorska na przełomie XIX i XX wieku. Kwestia rolna na Pomorzu Gdańskim*, Poznań 1964.
- 6 Cz. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Wielkopolski w okresie zaborów (1815-1918)*, Poznań 2001.
- 7 A. Zielińska, *Spis zawodowy i spis przedsiębiorstw z 1907 roku jako źródło do badania zagadnień społeczno-gospodarczych na przykładzie powiatu miejskiego i ziemskiego Grudziądz*, „*Rocznik Grudziądzki*” 2022, t. 30, s. 225-245.
- 8 Zob. K. Wajda, *Statystyka ludnościowa na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim od połowy XVIII wieku do 1919 roku*, [w:] *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich*:

Spisy zawodowe były przeprowadzane przy pomocy list spisowych sporządzanych dla każdego gospodarstwa domowego. Rejestrowano w nich dużą liczbę danych: zawód, pozycję w zawodzie, wiek, stan rodzinny, a w spisie za rok 1907 także miejsce urodzenia poszczególnych osób. W latach: 1882, 1895 i 1907 przeprowadzone zostały też spisy gospodarstw rolnych oraz spisy przedsiębiorstw w zakresie gospodarki poza rolnictwem⁹.

Eksplorowane w artykule spisy znajdują się w komplecie w Bibliotece Głównego Urzędu Statystycznego w Warszawie oraz w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu i w tej ostatniej korzystano z nich dla celów tychże badań¹⁰.

Oba spisy pod względem układu formularza są bardzo podobne.

Spis zawodowy/działalności *Berufszählungen* z 12 czerwca 1907 r. ma układ trójstopniowy:

1. Kategorie /działy gospodarki (oznaczone literami drukowanymi).
2. Gałęzie/grupy (oznaczone liczbami rzymskimi).
3. Zawody/działalności (oznaczone liczbami arabskimi).

Pod szczegółową statystyką zawodową/działalności dla każdego powiatu znajdujemy podsumowanie dla poszczególnych kategorii zawodowych.

Formularz dla każdego powiatu obejmuje sześć kolumn.

Berufsarten - kategorie zawodowe	Erwerbstätige - osoby pracujące (zawodowo czynni)				Angehörige ohne Hauptberuf und Dienstboten der im Hauptberuf Erwerbstätigen - Członkowie ich rodzin i służba do- mowa
	Hauptberuf - zawód główny		Nebenberuf - zawód poboczny		
	Männlich - mężczyźni	Weiblich - kobiety	Männlich - mężczyźni	Weiblich - kobiety	

ogólnopolska konferencja naukowa z okazji 75-lecia Głównego Urzędu Statystycznego i 200-lecia statystyki polskiej, Kraków-Mogilany, 24-25 maja 1993 r., red. S. Jońca, Warszawa 1994, s. 107-116.

- 9 Więcej szczegółowych informacji na temat tychże spisów: Z. Guldon, K. Wajda, *Źródła statystyczne do dziejów Pomorza Wschodniego i Kujaw od XVI do początków XX wieku. Charakterystyka, stan zachowania, wartość naukowa*, Toruń 1970, s. 96-98, 104-107; K. Wajda, *Przeszłość statystyczna obecnego województwa toruńskiego. Ludność i gospodarka w ujęciu statystyki pruskiej z lat 1861-1919*, Toruń 1992, s. 7.
- 10 *Berufsstatistik herausgegeben vom kaiserlichen Statistischen Amte, Abteilung VIII, Statistik des Deutschen Reichs*, Band 209, Berufs- und Betriebszählung vom 12. Juni 1907, Berlin 1910; *Gewerbliche Betriebsstatistik herausgegeben vom kaiserlichen Statistischen Amte, Abteilung VI, Kleinere Verwaltungsbezirke, Preussen, Statistik des Deutschen Reichs*, Band 218, Berufs- und Betriebszählung vom 12. Juni 1907, Berlin 1909.

Jak wyjaśniają twórcy spisu, już w uwagach wstępnych za zawód główny uznaje się to zajęcie, z którego dana osoba czerpie główny dochód. Za zawód poboczny uznaje się zawód drugorzędny lub wykonywany w niepełnym wymiarze godzin, który nie jest głównym zajęciem przynoszącym dochód.

Spis przedsiębiorstw *Betriebszählungen* (gospodarka poza rolnictwem) z 12 czerwca 1907 r. skonstruowany jest bardzo podobnie. Spis ten ma jednak układ czterostopniowy:

4. Kategorie / Działy gospodarki (oznaczone literami drukowanymi)
5. Gałęzie (oznaczone liczbami rzymskimi)
6. Grupy przedsiębiorstw/ branże (oznaczone literami małymi)
7. Przedsiębiorstwa/ specjalności (oznaczone cyframi arabskimi)

Pod szczegółową statystyką przedsiębiorstw sporządzoną dla każdego powiatu znajdujemy podsumowanie dla poszczególnych gałęzi oraz kategorii.

Formularz dla każdego powiatu obejmuje pięć kolumn.

Gewerbearten	Hauptbetriebe	Nebenbetriebe	Gewerbetätige Personen	Darunter Arbeiter
↓	↓	↓	↓	↓
Rodzaje przedsiębiorstwa/ działalności	Zakłady główne	Zakłady poboczne	Osoby zatrudnione ogółem	W tym robotnicy

W uwagach wstępnych wyjaśniono, że zakład główny to taki, który dla co najmniej jednej osoby jest pierwszym i podstawowym miejscem zatrudnienia. Zakład poboczny to taki, który nie jest pierwszym i podstawowym miejscem zatrudnienia, a osoby tam zatrudnione nie pracują w pełnym wymiarze godzin¹¹.

11 Szczegółowy opis tych źródeł znajduje się w moim artykule: A. Zielińska, dz. cyt., s. 225-245.

3. Sytuacja demograficzna w sześciu powiatach miejskich zaboru pruskiego w drugiej połowie XIX w. i na początku XX w.

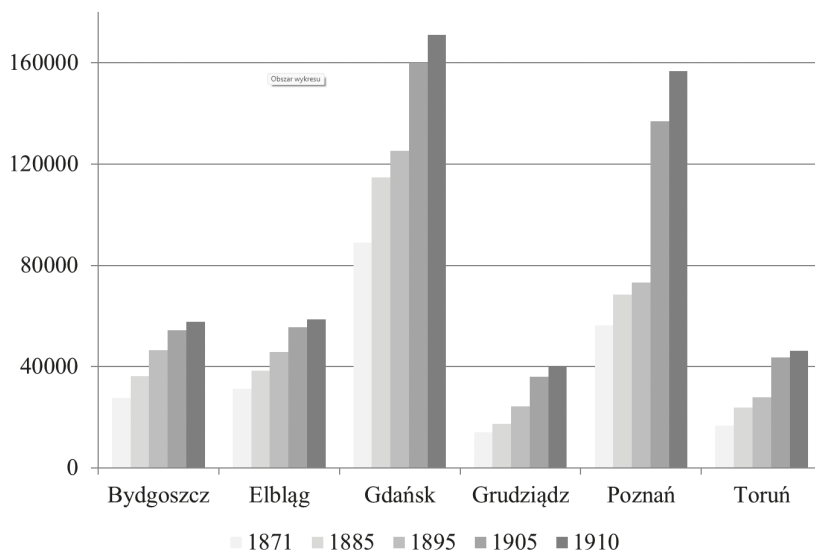
Tabela 1. Liczba ludności w sześciu powiatach miejskich zaboru pruskiego w latach 1871-1910.

Lata	Bydgoszcz	Elbląg	Gdańsk	Grudziądz	Poznań	Toruń
1871	27740	31164	88975	14026	56374	16619
1885	36294	38278	114805	17336	68315	23906
1895	46417	45856	125230	24242	73239	27894
1905	54231	55627	160090	35953	136808	43658
1910	57696	58636	170968	40325	156696	46227

Źródła: K. Wajda, *Przemiany terytorialne i ludnościowe w latach 1850-1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1, *Do roku 1920*, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań 1991, s. 507, tab. 32; K. Wajda, *Obszar i ludność*, [w:] *Historia Elbląga*, t. 3, cz. 2 (1851-1920), red. A. Groth, Gdańsk 2001, s. 17; A. Romanow, *Sytuacja demograficzna Gdańska 1971-1920*, [w:] *Historia Gdańska*, t. IV/1, 1815-1920, red. E. Cieślak, Sopot 1998, s. 268, tab. 1; A. Zielińska, *Przemiany demograficzne i społeczne na terenie Grudziądza i powiatu grudziądzkiego od połowy XIX wieku do II wojny światowej*, „Rocznik Grudziądzki”, t. XXVII, s. 23, tab. 1; M. Kędzelski, *Stosunki ludnościowe w latach 1815-1918*, [w:] *Dzieje Poznania 1793-1918*, red. J. Topolski, L. Trzeciakowski, t. 2, cz. 1, Warszawa-Poznań 1994, s. 226, tab. 18; K. Wajda, *Ludność Torunia*, [w:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1, *W czasach zaboru pruskiego (1793-1920)*, red. M. Biskup, Toruń 2003, s. 121, tab. 2.

Liczba ludności we wszystkich sześciu miastach na przestrzeni drugiej połowy XIX w. i początku XX w. wzrastała, co w tym okresie było charakterystyczne dla znaczących ośrodków pod względem administracyjnym, a czasem także wojskowym (tabela 1, wykres 1). Rozwój ludnościowy następował także pod wpływem włączenia miast do sieci kolejowej, migracji ludności oraz szeroko rozumianych procesów industrializacji, urbanizacji i powstawania nowego, miejskiego stylu życia.

Wszystkie powyżej wymienione miasta łatwo się poddawały tym zmianom. Mimo tego widać jednak istotne różnice w ich wielkości. Do najliczniejszych należał Gdańsk i Poznań, zaliczane zresztą przez spisy pruskie do tak zwanych wielkich miast. W pierwszym z nich na początku XX w. liczba ludności sięgnęła ponad 170 tys., a w drugim – ponad 156 tys. Pozostałe cztery liczyły w 1910 r. między 40 a 60 tys. mieszkańców.

Wykres 1. Liczba ludności w sześciu powiatach miejskich zaboru pruskiego w latach 1871-1910.

Źródło: Wykres sporządzony na podstawie danych z tabeli 1.

4. Analiza wyników spisu przedsiębiorstw i spisu zawodowego z 12 czerwca 1907 r. oraz zarys rozwoju gospodarczego sześciu powiatów miejskich na terenie zaboru pruskiego

Badanie poziomu i charakteru industrializacji przeprowadzone zostało w pierwszym rzędzie na podstawie spisu przedsiębiorstw. Opierając się na nim, można stwierdzić, że w Elblągu i Gdańsku największe znaczenie wśród liczby przedsiębiorstw, ale także ogromne wśród liczby zatrudnionych, odgrywał handel (Elbląg – 839 zakładów; Gdańsk – 2602 zakłady) oraz branża odzieżowa (Elbląg 1211; Gdańsk 1881) (tabela 2). Taka sytuacja będzie się powtarzać w kolejnych czterech miastach, niezależnie od ich wielkości. Działo się tak, ponieważ zakłady te nie zatrudniały wielu pracowników i nadal utrzymywały swój rzemieślniczy i często rodzinny charakter.

Zdecydowanie większa koncentracja produkcji miała miejsce w przedsiębiorstwach branży maszynowej (Elbląg 24%; Gdańsk 14,9% ogółu zatrudnionych), metalowej (Elbląg 9,2%; Gdańsk 4,6%), spożywczej (Elbląg 20,1%; Gdańsk 9,8%), drzewnej (Elbląg 6,8%; Gdańsk 5%) i budowlanej (Elbląg 8,5%; Gdańsk 13,7%). W tych branżach zarówno

liczba zatrudnionych ogółem, jak i zatrudnionych w stosunku do ilości zakładów była zdecydowanie większa. W budownictwie odnotowano także wysoki odsetek robotników wśród zatrudnionych w budownictwie (Elbląg 86,9%; Gdańsk 88,6%).

W gospodarce Gdańska przez cały XIX w. i początek XX w. kluczową rolę odgrywał handel morski, głównie zbożem i drewnem. Połowna industrializacja miasta i mechanizacja przemysłu następowała od lat 50. XIX w., lecz w kwestii przemysłu stoczniowego ważniejszym ośrodkiem był wówczas Elbląg. Rozwój Gdańska wstrzymywany był przez wiele czynników politycznych, gospodarczych, a także czysto technicznych, jak na przykład niedostateczna regulacja Wisły i kiepski stan gdańskich statków wiślanych. Port gdański także później – niż na przykład ten w Hamburgu czy Szczecinie – został włączony do pruskiej sieci kolejowej. Z kolei konkurencją Gdańska dla produktów z obszarów południowych i wschodnich mógł być Królewiec, Odessa i Triest¹². Po zjednoczeniu Niemiec baza floty pruskiej została przeniesiona z Gdańska do Kilonii, ale z drugiej strony pozycja Gdańska się umocniła, gdyż miasto stało się siedzibą władz prowincjonalnych¹³.

Najważniejsze w obrazie przemysłowym miasta były oczywiście stocznie: duża państwowa i kilka małych prywatnych, które zatrudniały dużą liczbę pracowników, w tym robotników. Rozwijał się tu także przemysł i rzemiosło branży maszynowej i metalowej, np. fabryka Steckela i Wagenknechta (*Danziger Maschinenbau-Aktiengesellschaft*), odlewnie, fabryki maszyn; chemicznej, np. fabryka R. Petschowa i G. Davidsohna, fabryka nawozów, fabryka produkująca mydło i świece; przetwórstwa spożywczego, np. olejarnia A. Pettera i E. Patziga czy rafineria cukru; branży drzewnej, np. Gdańska Fabryka Celulozy (*Danziger Cellulose-Fabrik*); branży tytoniowej. Wśród rzemieślników indywidualnych dominowali handlarze, kupcy, krawcy i osoby posiadające zakłady czyszczenia garderoby, co zdecydowanie widać w danych ze spisów pruskich. Najwięcej pracowników najemnych zatrudniało budownictwo.

W połowie lat 90. XIX w. nadprezydent Prus Zachodnich Gustav von Gossler zaczął osobiście zabiegać o pobudzenie rozwoju gospodar-

12 Więcej informacji na ten temat: E. Włodarczyk, *Rzemiosło i przemysł*, [w:] *Historia Gdańska...*, s. 50-81; J. Stanielewicz, *Stagnacja w handlu i żegludze*, [w:] *Historia Gdańska...*, s. 82-145.

13 Więcej na ten temat: E. Włodarczyk, *Sytuacja Gdańska w Cesarstwie Niemieckim*, [w:] *Historia Gdańska...*, s. 283-302.

Tabela 2. Zatrudnienie w pozarolniczych działach i gałęziach gospodarki narodowej powiatu miejskiego Elbląg i Gdańsk według spisu przedsiębiorstw z 12 czerwca 1907 r.

Działy/gałęzie	Powiat miejski Elbląg				Powiat miejski Gdańsk			
	zakłady główne	osoby zatrudnione		zakłady główne	osoby zatrudnione		% zatrudnionych	
		ogółem	w tym robotnicy		ogółem	w tym robotnicy		
I. ogrodnictwo	31	87	45	0,4	41	241	187	0,5
II. hodowla zwierząt	13	16	1	0,1	2	3	–	–
III. górnictwo	2	326	313	1,6	4	418	388	0,9
IV. mineralny	16	394	362	1,9	22	317	272	0,7
V. metalowy	77	1857	1693	9,2	213	2044	1747	4,6
VI. maszynowy	57	4878	4448	24,0	159	6637	5907	14,9
VII. chemiczny	7	30	12	0,1	36	769	635	1,7
VIII. oświetleniowy	2	33	26	0,2	11	550	474	1,2
IX. włókienniczy	25	133	112	0,7	59	426	334	1,0
X. papierniczy	11	73	54	0,4	38	418	361	0,9
XI. skórzaný	23	88	60	0,4	67	177	101	0,4
XII. drzewny	144	1374	1150	6,8	283	2218	1789	5,0
XIII. spożywczy	296	4086	3497	20,1	481	4344	3321	9,8
XIV. odzieżowy	778	1211	370	6,0	1881	3464	1276	7,8
XV. czyszczenie	163	269	88	1,3	487	1078	528	2,4
XVI. budownictwo	126	1732	1505	8,5	346	6065	5376	13,7
XVII. poligraficzny	17	198	159	1,0	60	970	830	2,2

XVIII. artystyczny	-	-	-	-	-	12	16	4	-
XIX. handel	839	2364	1201	11,7	2602	9052	4387	20,4	20,4
XX. ubezpieczenia	24	38	-	0,2	138	506	24	1,1	1,1
XXI. komunikacja	121	552	402	2,7	299	2594	1926	5,8	5,8
XXII. gastronom./hotel.	238	546	207	2,7	746	2120	1114	4,8	4,8
XXIII. kultura/sztuka	33	72	-	-	104	591	129	-	-
A	44	103	46	0,5	43	244	187	0,5	0,5
B	1744	16682	13849	8,2	4159	29911	23343	67,3	67,3
C	1222	3500	1810	17,3	3785	14272	7451	32,1	32,1
Razem A-C	3010	20285	15705	100%	7987	44427	30981	100%	100%
z XXIII	3043	20357	15705	-	8091	45018	31110	-	-

Źródło: *Gewerbliche Betriebsstatistik herausgegeben vom kaiserlichen Statistischen Amte*, s. 32, 33, 35, 36.

czego miasta. Pod jego patronatem powstał w Gdańsku w 1898 r. Związek Przemysłowców Wschodnioniemieckich. Uzyskał zgodę cesarza na powstanie w Gdańsku pierwszej szkoły wyższej o profilu technicznym. Za jego czasów powstała nowoczesna Stocznia Schichaua (właściciela stoczni w Elblągu), a w Pilawie – zakład remontowy dla statków. Rozwijały się też pozostałe stocznie. Pojawiły się nowe zakłady branży maszynowej i metalowej, np. zakład produkujący kotły parowe (*Ostdeutsche Industrie-Werke und Co.*) czy fabryka śrub i nitów (*Schrauben-Muttern-und Nietenfabrik AG*). Działała także fabryka broni (*Preussische Gewehrfabrik*) i fabryka warsztatów artylerii (*Königliche Artilleriewerkstatt*) – obie finansowane przez państwo – oraz fabryka wagonów. Dalej rozwijał się przemysł chemiczny, powstał zakład szczecińskiej fabryki *Pommerensdorf*.

W branży rolno-spożywczej powstawały rafinerie cukru oraz młyny np. *Danziger Oelmühle*. Rozwijały się też zakłady przemysłu spirytusowego i browarniczego, np. *Danziger Actrien-Brauerei*, oraz przemysłu drzewnego – tartaki parowe. Działał też przemysł tytoniowy np. fabryka papierosów „Stambul” J. Borg GmbH. Mimo wszystko, co widać wyraźnie w danych spisowych, nadal w Gdańsku funkcjonowała mała wytwórczość rzemieślnicza¹⁴. Z polskiego punktu widzenia Gdańsk był kluczowym miastem w kwestii gospodarki morskiej. Trzeba sobie zdawać sprawę z tego, że: „Hamburg i Brema stały się po 1871 r. wielkimi portami oceanicznymi obsługującymi przemysłowe rejony Niemiec i środkowej Europy; pruskie porty nad Bałtykiem zostały w tym czasie zepchnięte do roli podrzędnych portów, obsługujących głównie rolnicze prowincje na wschodzie państwa pruskiego”¹⁵.

Także w Elblągu proces industrializacji rozpoczął się w drugiej połowie XIX w. Główną rolę w tym mieście odgrywał wówczas przemysł maszynowy i metalowy, co widać w danych spisowych. Powstawały nowe zakłady tych branż, które zatrudniały coraz więcej pracowników. W sumie do początku lat 70. powstało 9 zakładów przemysłu meta-

14 Ten fragment tekstu został przygotowany na podstawie: E. Włodarczyk, *Rozwój gdańskiego przemysłu i rzemiosła*, [w:] *Historia Gdańska...*, s. 303-340. Tam też znajdują się szczegółowe informacje dotyczące tego tematu.

15 J. Stanielewicz, *Ożywienie gospodarki morskiej*, [w:] *Historia Gdańska...*, s. 342. Więcej informacji na ten temat na stronach 341-396.

lowego i maszynowego¹⁶. W tutejszych przedsiębiorstwach produkowano maszyny parowe o różnym przeznaczeniu, w tym maszyny do napędu statków drewnianych, urządzenia dla młynów, gorzelnicy czy cukrowni. To z kolei związane było z szybkim rozwojem produkcji rolniczej. Już w latach 50. XIX w. właściciel fabryki maszyn w Elblągu, F. Schichau, wybudował stocznnię i rozpoczął produkcję statków żelaznych, a od lat 60. XIX w. rozpoczął produkcję między innymi lokomotyw parowych, co wiązało się z rozwojem Kolei Wschodniej¹⁷. Działała także odlewnia i fabryka maszyn Hambruch & Vollbaum, w której produkowano między innymi urządzenia dla statków, ale także maszyny potrzebne w rolnictwie, a nawet wagony towarowe dla kolei.

Oprócz tych dwóch największych zakładów istniały także mniejsze, które zajmowały się produkcją maszyn rolniczych, lokomotyw czy produkcją statków rzecznych. Istniała także huta i walcownia żelaza. Prężnie rozwijał się również przemysł metalowy wytwarzający przede wszystkim wyposażenie dla okrętów, ale także dla kolejnictwa, gorzelnicy i destylarni. Powstawały także ogrodzenia cmentarne oraz meble ogrodowe czy naczynia blaszane, a więc produkty codziennego użytku. Mniejsze znaczenie miał przemysł spożywczy, odzieżowy, tytoniowy i drzewny.

Od połowy lat 70. XIX w. rozpoczął się trwający 20 lat czas regresu i stagnacji produkcji, co skutkowało zmniejszeniem produkcji w dwóch dominujących branżach przemysłu, spadkiem zatrudnienia, a nawet w przypadku niektórych przedsiębiorstw bankructwem. Był on spowodowany nie tylko cyklicznymi kryzysami gospodarczymi występującymi w Niemczech, ale także wydarzeniami lokalnymi takimi jak powódź w 1888 r. Nie dla wszystkich zakładów jednak był to zły czas. Dobrze radziła sobie stocznia elbląska, głównie dlatego, że zaczęła produkować np. łodzie torpedowe na potrzeby wojska niemieckiego. Stale zwiększała się także produkcja lokomotyw.

Od 1895 r. liczyć należy okres przyspieszonego wzrostu gospodarczego. Dalej wzrastała liczba zarówno zakładów przemysłowych, jak i osób zatrudnionych w przemyśle¹⁸. Na industrialnej mapie Elbląga jako kluczowy znalazł się przemysł maszynowy – ze stocznią na cze-

16 K. Wajda, *Przemysł i rzemiosło*, [w:] *Historia Elbląga...*, s. 51-53, tabela 25 i 26.

17 Więcej informacji: J. Kukliński, *Przedsiębiorstwo Schichaua w latach 1937-1945*, „Rocznik Elbląski” 1993, t. 13, s. 37-61.

18 Zob. K. Wajda, *Klasa robotnicza...*

Tabela 3. Zatrudnienie w pozarolniczych działach i gałęziach gospodarki narodowej powiatu miejskiego Grudziądz i Toruń według spisu przedsiębiorstw z 12 czerwca 1907 r.

Działy/gałęzie	Powiat miejski Grudziądz				Powiat miejski Toruń				
	zakłady główne	osoby zatrudnione		zakłady główne	osoby zatrudnione		ogółem	w tym robotnicy	% zatrudnio-nych
		ogółem	w tym robotnicy		% zatrudnio-nych	ogółem			
I. ogrodnictwo	14	59	32	0,6	23	79	52	0,8	
II. hodowla zwierząt	2	2	-	-	4	5	-	0,1	
III. górnictwo	-	-	-	-	-	-	-	-	
IV. mineralny	19	830	781	8,4	6	56	46	0,6	
V. metalowy	46	751	666	7,6	59	354	294	3,8	
VI. maszynowy	45	893	786	9,0	55	539	448	5,8	
VII. chemiczny	6	30	13	0,3	9	179	158	1,9	
VIII. oświetleniowy	1	75	68	0,8	3	109	86	1,2	
IX. włókienniczy	8	14	6	0,1	13	19	7	0,2	
X. papierniczy	11	70	54	0,7	8	55	44	0,6	
XI. skórzany	21	60	38	0,6	26	70	45	0,7	
XII. drzewny	70	543	462	5,5	77	499	407	5,3	
XIII. spożywczy	126	879	653	8,9	175	1190	861	12,7	

XIV. odzieżowy	424	1024	523	10,3	486	1107	597	11,8
XV. czyszczenie	150	312	146	3,1	155	284	121	3,0
XVI. budownictwo	99	1901	1699	19,2	132	1496	1248	16,0
XVII. poligraficzny	12	249	194	2,5	12	136	106	1,5
XVIII. artystyczny	1	1	–	–	3	5	1	0,1
XIX. handel	427	1450	782	14,6	599	2042	1082	21,8
XX. ubezpieczenia	52	259	189	2,6	20	23	3	0,2
XXI. komunikacja	52	259	189	2,6	110	421	228	4,5
XXII. gastronom./hotel.	200	479	246	4,8	265	688	337	7,4
XXIII. kultura/sztuka	23	197	19	–	32	244	1	–
A	16	61	32	0,6	27	84	52	0,9
B	1039	7632	6089	77,0	1219	6098	4469	65,2
C	697	2223	1220	22,4	994	3174	1650	33,9
Razem A-C	1752	9916	7341	100%	2240	9356	6171	100%
z XXIII	1775	10113	7360	–	2272	9600	6172	–

Źródło: Gewerbliche Betriebsstatistik herausgegeben vom kaiserlichen Statistischen Amte, s. 47, 48, 50-51.

le – oraz metalowy. Duże znaczenie dla industrializacji Elbląga miało nabycie przez Franza Komnicka fabryki maszyn H. Hotopa i rozszerzenie produkcji. Między innymi od 1907 r. fabryka zaczęła produkcję samochodów osobowych marki Renault, od 1908 r. – pługów motorowych, a w 1914 r. podjęła się wytwarzania samochodów ciężarowych. Zakłady przemysłu metalowego realizowały produkcję na potrzeby wojenne, np. mosiężne miseczki do łusek bojowych dla fabryki amunicji w Spandau, ale zaopatrywały także gospodarstwa domowe np. w piekarniki. Nieco mniejsze znaczenie miał przemysł spożywczy, w tym głównie branża tytoniowa, przemysł drzewny i włókienniczy. Bardzo dobrze rozwijała się też fabryka cygar Loesser & Wolff, zatrudniająca głównie kobiety, mleczarnia firmy R. Schrötter oraz browar akcyjny Englisch-Brunnen. Działały zakłady stolarskie i meblarskie. Istniało także 9 drukarni. Zdecydowany kryzys przeżywał natomiast przemysł włókienniczy. Rzemiosło w Elblągu (i zatrudnienie w tej dziedzinie) zmniejszało się z czasem, ale nadal miało duże znaczenie dla miasta¹⁹.

W Grudziądzu i Toruniu najliczniej odnotowano także zakłady branży odzieżowej (Grudziądz: 424 zakłady; Toruń: 486 zakładów) i handlu (Grudziądz: 427; Toruń: 599) oraz gastronomii i hotelarstwa (Grudziądz: 200; Toruń: 262). W tych branżach także zatrudnienie było duże. W handlu w Grudziądzu pracowało 14,6% ogółu zatrudnionych, w Toruniu – 21,8% (tabela 3). Największa koncentracja produkcji występowała w budownictwie: Grudziądz – 19,2% ogółu zatrudnionych przy 99 zakładach; Toruń – 16% ogółu zatrudnionych przy tylko 132 zakładach. Ta ostatnia branża zatrudniała także najwięcej robotników. Dużo przedsiębiorstw i spore zatrudnienie w 1907 r. odnotowała także branża spożywcza (Grudziądz: 126 zakładów i 8,9% ogółu zatrudnionych; Toruń: 175 zakładów i 12,7% ogółu zatrudnionych) i specjalizująca się w ogólnie pojętym czyszczeniu (Grudziądz: 150 zakładów; Toruń: 155 zakładów). Mniej zakładów, ale za to zatrudniających dużą liczbę pracowników, występowało w Grudziądzu i Toruniu w branży metalowej (Grudziądz: 7,6% ogółu zatrudnionych; Toruń: 3,8% ogółu zatrudnionych), maszynowej (Grudziądz: 9%; Toruń: 5,8%) oraz drzewnej (Grudziądz: 5,5%; Toruń: 5,3%), a w Grudziądzu także

19 Ten fragment tekstu został przygotowany na podstawie: K. Wajda, *Przemysł i rzemiosło...*, s. 51-84. Tam też znajdują się szczegółowe informacje dotyczące tego tematu.

w branży mineralnej (8,4%). Spore znaczenie w zatrudnieniu miały tam także przedsiębiorstwa związane z ubezpieczeniami, a w Toruniu – z przemysłem chemicznym oraz komunikacją.

Grudziądz wszedł w skład państwa pruskiego już po I rozbiórce, w 1772 r. Z małej osady – poprzez proces kolonizacji fryderycjańskiej, ale i założenie garnizonu pruskiego oraz budowę twierdzy w latach 1776-1789 – przekształcił się w prężnie rozwijające się miasto. Ważnym czasem dla miasta był rok 1818, kiedy to powstał powiat grudziądzki, co pozytywnie wpłynęło na dalszy rozwój gospodarczy i przestrzenny miasta. Dominowało rzemiosło. W 1822 r. powstał browar i nowa cegielnia, która w latach 60. XIX w. została zmodernizowana w związku z rosnącym popytem na materiały budowlane. Grudziądz został połączony z innymi miastami siecią dróg²⁰. W latach 80. XIX w. został włączony także w obręb pruskiej sieci kolejowej, a w latach 90. XIX w. rozpoczął się czas wzmożonej industrializacji miasta.

Świetnie radziła sobie branża budowlana, co widać w danych spisowych. Cegielnia Maksa Falcka eksportowała swoje wyroby na teren całych Niemiec. Na początku XX w. przemianowana została na Fabrykę Przetworów Smoły z Odlewnią i Fabryką Wyrobów z Gliny. Powstawały przedsiębiorstwa branży metalowej i maszynowej. Działała wytwórnia powozów W. Spaencke, zakład budowy maszyn Langfelda, odlewnia żelaza Beckera, a założony w 1882 r. przez inżyniera Augusta Ventzkiego warsztat naprawy maszyn rolniczych przemianowano na Fabrykę Maszyn Rolniczych zatrudniającą w 1909 r. 933 pracowników. Powstała też Fabryka i Odlewnia Żelaza Herzfelda i Victoriusa, która w 1911 r. uruchomiła nową odlewnię i emaliernię w Mniszku. Zakład w Mniszku zatrudniał 300 robotników, a zakład w Grudziądzu 600 robotników. Rozwijał się przemysł spożywczy i przetwórczy. Działały browary Kuntersztyn i Carlsa Gerikego, mleczarnia Rohdego, fabryka likierów i soków Hermana Hontzera, należąca następnie do Alojzego Ruchniewicza, jednego z nielicznych polskich fabrykantów w mieście. W Mielnie koło Grudziądza uruchomiono cukrownię. Rozwijała się branża chemiczna. W 1902 r. powstała Firma Chemiczno-Technicznych i Leczniczych Specyfików „Alchemia”. Dobrze miał się handel

20 Więcej informacji: J. Krzyś, *Grudziądz w latach 1772-1849*, [w:] *Dzieje Grudziądza...*, red. J. Danielewicz, Grudziądz 1992, s. 273-280.

oraz branża odzieżowa, głównie jednak w wymiarze rzemieślniczym. Działywały tartaki, a także rozwijała się gastronomia i hotelarstwo²¹.

W Toruniu z kolei pierwsze ożywienie gospodarcze odnotowywano od 1815 r. do drugiej połowy lat 20. XIX w. Wiązało się to z dobrą koniunkturą gospodarczą związaną z intensywnymi pracami fortyfikacyjnymi, rozbudową infrastruktury garnizonu toruńskiego i odbudową zniszczeń wojennych. Mimo tego jednak Toruń cały czas pozostawał ośrodkiem rzemieślniczo-handlowym. Funkcjonowały tu nieliczne zakłady, głównie gorzelnie i browary. Największym zakładem była cegielnia miejska²² zlokalizowana na Bydgoskim Przedmieściu.

Szybszy rozwój miasta nastąpił dopiero w drugiej połowie XIX w. Szczególnie duże znaczenie miało włączenie Torunia w obręb pruskiej sieci kolejowej w 1861 r., a także wybudowanie w 1873 r. mostu drogowo-kolejowego przez Wisłę. To umożliwiło rozwój handlu i komunikacji, dawało też szansę na rozwój gospodarczy miasta. Rozwijała się dalej założona w 1842 r. odlewnia i zakład budowy maszyn E. Dretwita oraz założony w 1856 r. zakład firmy Born & Schütze na Mokrem. Te dwa przedsiębiorstwa branży maszynowej utrzymały monopol w tej gałęzi przemysłu w mieście aż do okresu II Rzeczypospolitej. Duże znaczenie dla rozwoju tej branży miały zamówienia w związku z rozbudową i przebudową twierdzy toruńskiej, która rozpoczęła się w 1877 r. Zakłady te produkowały także maszyny i narzędzia rolnicze.

Świetnie rozwijało się budownictwo, co powodowało tworzenie nowych cegielni. Powstawały też tartaki parowe – w 1910 r. w Toruniu było ich już 11 – oraz zakłady stolarki budowlanej. Dodatkowym impulsem do rozwoju przemysłu drzewnego było otwarcie w 1904 r. portu drzewnego. Dobrze rozwijał się też przemysł spożywczy, a w nim przede wszystkim zakłady piernikarskie, np. fabryka firmy Weese, fabryka firmy H. Thomas. Istniał też młyn zbożowy Gersona, dwie mle-

21 Ten fragment tekstu został przygotowany na podstawie: J. Wojtowicz, *Z przemian gospodarczych Grudziądza na przełomie XIX/XX wieku*, „Rocznik Grudziądzki” 1970, t. 5-6, s. 216-219; A. Wajler, *Grudziądz pod panowaniem pruskim w latach 1849-1894*, [w:] *Dzieje Grudziądza...*, s. 327-329; J. Księski, *Od „Hakaty” do odzyskania niepodległości*, [w:] *Dzieje Grudziądza...*, s. 351-353; R. Sudziński, *Etapy i kierunki rozwoju Grudziądza w okresie kapitalistycznej industrializacji miasta (od połowy XIX wieku do roku 1939)*, „Rocznik Grudziądzki” 2005, t. 16, s. 46-60. Tam też znajdują się szczegółowe informacje dotyczące tego tematu.

22 Więcej informacji na ten temat: K. Biskup, L. Narębski, *Prusko-niemiecka twierdza Toruń (1815-1914)*, [w:] *Historia Torunia...*, s. 160-173; K. Wajda, *Pod ponownym pruskim panowaniem (1815-1920)*, [w:] *Toruń dawny i dzisiejszy*, red. M. Biskup, Warszawa 1983, s. 338-342.

czarnie, krochmalnia, dwa browary, gorzelnia i rektyfikacja spirytusu firmy Sułtan. Z przemysłu chemicznego należy wymienić gazownię miejską, fabrykę nawozów sztucznych i olejarnię firmy Länger & Ilgner.

Na przełomie XIX i XX w. w Toruniu rozwijał się również przemysł poligraficzny. Istniały trzy drukarnie: zakład Buszczyńskich, zakład E. Dombrowskiego i drukarnia Thorner Zeitung. W branży odzieżowej na czoło wysuwała się wytwórnia obuwia firmy Kunze & Kittel. Dobrze rozwijała się branża gastronomiczna i hotelarska. Mimo istnienia w Toruniu na początku XX w. kilku dużych przedsiębiorstw nadal dominowało rzemiosło i mniejsze zakłady przemysłowe²³.

W Bydgoszczy oraz Poznaniu główne tendencje dotyczące znaczenia poszczególnych branż pod względem liczby zakładów i zatrudnionych były pod pewnymi względami podobne jak w Toruniu i Grudziądzu, choć liczby bezwzględne były oczywiście o wiele większe, szczególnie w przypadku Poznania (tabela 4). Przed wszystkim odnotowano bardzo dużą liczbę przedsiębiorstw handlowych, jak i osób w nich zatrudnionych (Bydgoszcz: 899 zakładów i 13,7% ogółu zatrudnionych; Poznań: 2460 zakładów i 21,1% ogółu zatrudnionych). Podobnie rzecz się miała z branżą odzieżową (Bydgoszcz: 741 zakładów i 9,3% ogółu zatrudnionych; Poznań: 2772 zakłady i 14,1% ogółu zatrudnionych). W tych dwóch miastach zaobserwowano także ogromną rzeszę pracowników (w tym robotników) zatrudnionych w budownictwie (Bydgoszcz: 30,3% ogółu zatrudnionych; Poznań: 15,7% ogółu zatrudnionych). Bardzo duże znaczenie dla zatrudnienia miały także zakłady przemysłu spożywczego (Bydgoszcz: 7,5%; Poznań: 10,9%); maszynowego (Bydgoszcz: 11,7%; Poznań: 5,8%); drzewnego (Bydgoszcz: 5,8%; Poznań: 4,4%). Tu występowała duża koncentracja produkcji. Pod względem liczby przedsiębiorstw oraz liczby zatrudnionych ważną rolę spełniały też działy: gastronomia i hotelarstwo, czyszczenie, i przemysł mineralny.

Choć dane spisowe dotyczą 1907 r., należy wspomnieć, że od początku zaborów Bydgoszcz pełniła ważną rolę jako ośrodek administracyjny i wojskowy (stacjonował tam pruski garnizon).

23 Ten fragment tekstu został przygotowany na podstawie: K. Wajda, *Życie gospodarcze miasta (1815-1914)*, [w:] *Historia Torunia...*, s. 142-159. Tam też znajdują się szczegółowe informacje dotyczące tego tematu.

Tabela 4. Zatrudnienie w pozarolniczych działach i gałęziach gospodarki narodowej powiatu miejskiego Bydgoszcz i Poznań według spisu przedsiębiorstw z 12 czerwca 1907 r.

Działy/gałęzie	Powiat miejski Bydgoszcz			Powiat miejski Poznań				
	zakłady główne	osoby zatrudnione		zakłady główne	osoby zatrudnione			
		ogółem	w tym robotnicy		% zatrudnionych	ogółem	w tym robotnicy	% zatrudnionych
I. ogrodnictwo	14	117	93	0,6	37	269	187	0,7
II. hodowla zwierząt	1	1	–	–	14	52	33	0,1
III. górnictwo	–	–	–	–	–	–	–	–
IV. mineralny	21	603	566	3,1	43	1599	1509	4,1
V. metalowy	76	411	311	2,1	176	1078	815	2,8
VI. maszynowy	83	2306	2055	11,7	160	2253	1849	5,8
VII. chemiczny	7	34	8	0,2	21	618	511	1,6
VIII. oświetleniowy	6	191	131	1,0	9	201	161	0,5
IX. włókienniczy	13	78	64	0,4	56	104	40	0,3
X. papierniczy	15	240	212	1,2	52	337	263	0,9
XI. skórzaný	36	271	222	1,4	71	243	156	0,6
XII. drzewny	134	1148	928	5,8	324	1710	1326	4,4
XIII. spożywczy	238	1484	1096	7,5	501	4260	3303	10,9

XIV. odzieżowy	741	1830	960	9,3	2772	5486	2308	14,1
XV. czyszczenie	281	510	220	2,6	891	1413	480	3,6
XVI. budownictwo	184	5982	5313	30,3	392	6119	5374	15,7
XVII. poligraficzny	25	392	317	2,0	55	868	704	2,2
XVIII. artystyczny	5	6	1	-	18	41	24	0,1
XIX. handel	899	2706	1339	13,7	2460	8219	4148	21,1
XX. ubezpieczenia	51	100	3	0,5	105	545	34	1,4
XXI. komunikacja	89	487	312	2,5	210	1325	1021	3,4
XXII. gastronom./hotel.	346	870	424	4,4	792	2176	1022	5,6
XXIII. kulturalna/sztuka	49	243	13	-	107	370	14	-
A	15	118	93	0,6	51	321	220	0,8
B	1865	15486	12404	78,3	5541	26330	18823	67,7
C	1385	4163	2078	21,1	3567	12265	6225	31,5
Razem A-C	3265	19767	14575	100%	9159	38916	25268	100%
z XXIII	3314	20010	14588	-	9266	39286	25282	-

Źródło: Gewerbliche Betriebsstatistik herausgegeben vom kaiserlichen Statistischen Amte, s. 137-139, 160-161.

Dlatego właśnie Prusacy już od końca XVIII w. inwestowali w rozwój miasta, chcąc przez to wpłynąć także na poziom jego germanizacji. Przełożyło się to i na rozwój gospodarczy miasta i na jego strukturę narodowościową. Bardzo ważnym przedsięwzięciem była budowa kanału, który miał połączyć Noteć z Brdą, a pośrednio Odrę z Wisłą. Prace rozpoczęto w 1773 r., a ostatecznie działał on od 1805 r. Bydgoszcz stała się dzięki temu ważnym węzłem dróg wodnych²⁴.

Już w pierwszym okresie rządów pruskich Bydgoszcz świetnie rozwinęła się gospodarczo i przestrzennie²⁵. Znaczenie miasta nie zmalało także w okresie Księstwa Warszawskiego, gdyż było wówczas siedzibą rejencji²⁶. Od 1815 r. Bydgoszcz dalej rozwijała się pod rządami pruskimi. Szczególnie pomyślny pod względem industrializacji był okres od połowy XIX w. Już w 1851 r. miasto zostało włączone w obręb ogólnopaństwowej sieci kolejowej i to tutaj zlokalizowano Dyрекcję Kolei Wschodniej, a następnie Główne Warsztaty Naprawcze Kolei Wschodniej. Miało to niebagatelny wpływ na dynamiczny rozwój gospodarczy, przestrzenny i demograficzny. Bardzo dobrze rozwijał się przemysł maszynowy i metalowy. Powstała odlewnia Kaemmerera, później przejęta przez A. Wiesego, fabryka maszyn Eberhardta, fabryka maszyn braci Wulff oraz fabryka maszyn J. Schmidta. Produkowano tu między innymi maszyny i narzędzia rolnicze, a także maszyny dla tartaków, gorzelnicy czy cukrowni. Mimo wszystko bydgoski przemysł „miał niższą zdolność konkurencyjną w porównaniu z przemysłem zachodnich i środkowych rejonów Rzeszy. Przemysł tamtejszy ukształtował się w dogodniejszych warunkach społeczno-ekonomicznych niż warunki startu industrializacyjnego wschodnich prowincji pruskich, a także reprezentował wyższy stopień koncentracji produkcji i wyższy poziom technologiczny”²⁷. Miał też mniejsze niż na przykład Gdańsk czy Elbląg możliwości korzystania z zamorskich dostaw półfabrykatów żelaza czy stali.

24 Więcej informacji na ten temat: F. Mincer, *Przemiany administracyjne i społeczno-gospodarcze w pierwszym okresie rządów pruskich (1772-1806)*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 369-376.

25 Zob. tamże, s. 385-392.

26 Więcej informacji na ten temat: M. Kallas, *W czasach Księstwa Warszawskiego 1806-1815*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 419-463; W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*, Toruń 1964, s. 134-135.

27 K. Wajda, *Przeobrażenia gospodarcze Bydgoszczy w latach 1850-1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 536.

Pod koniec XIX w. nastąpiło wyraźne ożywienie gospodarcze. Rozwinęła się fabryka maszyn i kotłów parowych Zobela, fabryka maszyn H. Köhnerta i zakład budowy maszyn i stocznia Bydgoskiego Towarzystwa Holowniczego w Kapuściskach Dolnych. Rozwijało się budownictwo mieszkaniowe i wzmożone budownictwo gmachów publicznych, co z kolei było impulsem dla rozwoju cegielni (np. cegielnia Neumanna) i cementowni. Dobrze radził sobie przemysł drzewny (powstawały tartaki, zakłady stolarki budowlanej), spożywczy – głównie młynarstwo (powstawały liczne młyny obok istniejących od 1860 r. Młynów Królewskich), browarnictwo, gorzelnictwo (destylarnia wódek Frankego) i branża tytoniowa. Dzięki maszynom parowym rozwijał się też przemysł poligraficzny. Ważnym przełomem było uruchomienie w 1896 r. elektrowni, co umożliwiało wykorzystywanie w przemyśle silników elektrycznych²⁸.

W Poznaniu ważne zmiany w rozwoju przemysłu kapitalistycznego nastąpiły w drugiej połowie XIX w. Przede wszystkim w wielu branżach następowała koncentracja produkcji. Małe przedsiębiorstwa bankrutowały, co było następstwem rosnącej konkurencji ze strony fabryk lepiej wyposażonych technicznie (np. powstawały młyny parowe, które miały dużą moc przerobową, w efekcie czego małe młyny upadały). Prężnie rozwijał się przemysł spożywczy, co widać w danych spisowych, m.in. gorzelnictwo (wytwórnia wódek Apolinarego Kłóskowskiego, Fabryka Wódek Franza Kantorowicza), piwowarstwo (np. browar braci Huggerów, Friesego, „Bawaria”, Nowy Browar Poznańsko-Bawarski), młynarstwo (np. młyny Johanna Kratochwilli, Beutha i Melinghofa, Herzoga, Hermana). Powstawały fabryki octu i krochmalu, wód gazowanych czy wyrobów czekoladowych. Rozwijał się też przemysł tytoniowy (np. fabryka tabaki Franza Traegera, fabryka papierosów F. Ganowicza i Wleklińskiego). Dobrze rozwijał się także przemysł poligraficzny, rosła liczba nowoczesnych drukarni. Związane to było z wydawaniem prasy i różnorodnych broszur oraz publikacji związanych z walką polsko-niemiecką w zakresie kultury. Wspomnieć tu należy choćby założoną

28 Ten fragment tekstu został przygotowany na podstawie: K. Wajda, *Przeobrażenia gospodarcze Bydgoszczy...*, s. 530-540; Cz. Łuczak, dz. cyt., s. 242-259, 263-270; W tych publikacjach znajdują się też szczegółowe informacje dotyczące tego tematu.

w 1902 r. przez arcybiskupa Floriana Stablewskiego drukarnię diecezjalną „Drukarnia i Księgarnia pod wezwaniem św. Wojciecha”.

Duże znaczenie dla zatrudnienia w mieście miał także przemysł mineralny. W szybkim tempie rosła liczba cegielni. Budownictwo zatrudniało ogromną liczbę pracowników, szczególnie w sezonie. Było to wynikiem wzmożonego budownictwa mieszkaniowego, ale także wznoszenia okazałych budynków gospodarczych i publicznych. Wraz z postępem technicznym rosło zapotrzebowanie na maszyny i urządzenia. To było impulsem do rozwoju przemysłu maszynowego i metalowego, który zatrudniał ogromną rzeszę pracowników. Powstawały fabryki produkujące m.in. maszyny i narzędzia rolnicze jak młockarnie, siewniki i tokarki. W 1843 r. pierwszą taką fabrykę założył Jan Netrebski. Została ona jednak zlikwidowana w 1855 r. Następnie powstawały kolejne: w 1853 r. Juliusa Moegelina i w 1855 r. Hipolita Cegielskiego. Powstawały też kolejne przedsiębiorstwa, np. fabryka pieców Wagnera, fabryka parowozów Seidla, wytwórnia statków Kleemana, fabryka maszyn braci Lesser, Konrada Paulusa, Napoleona Urbanowskiego i Spółki, fabryka wyrobów metalowych Wincentego Płonki czy też fabryka maszyn, odlewania żelaza i wytwórnia kotłów Maxa Kuhla.

Z biegiem czasu Poznań odgrywał coraz większą rolę w produkcji maszyn, urządzeń i wyrobów metalowych w Wielkopolsce. Szczególne znaczenie miały tu trzy kolejowe warsztaty naprawcze, które dynamicznie się rozwijały. Powstawały też fabryki przemysłu chemicznego i produkcji nawozów sztucznych np. Moritza Milcha, F. Berlina, „Labor”. Rozwijał się przemysł drzewny, głównie meblarski, np. fabryka mebli Kronthala, Józefa Zeylanda, Engellmana i Neufetela, czy wytwórnia „Józef Sroczyński. Nadworna fabryka mebli”. Gospodarka Poznania mocno odczuła natomiast włączenie Wielkopolski do państwa pruskiego, ponieważ utracono wschodnie rynki zbytu. Wytworzyła się też silna konkurencja w postaci towarów z innych regionów Prus. Przez cały ten okres nadal rozwijała się wytwórczość rzemieślnicza i drobne zakłady przemysłowe, szczególnie w branży odzieżowej (najwięcej zakładów w mieście) oraz spożywczej. Bardzo duże znaczenie dla obrazu miasta miał także handel²⁹.

29 Ten fragment tekstu został przygotowany na podstawie: W. Szulc, *Procesy industrializacji Poznania. Kredyt. Ubezpieczenia. Organizacje gospodarcze*, [w:] *Dzieje Poznania...*, s. 137-170; Cz. Łuczak, dz. cyt., s. 224-225, 239-243, 245-255. W tych publikacjach znajdują się też szczegółowe informacje dotyczące tego tematu.

Tabela 5. Zatrudnienie w przedsiębiorstwach na terenie sześciu powiatów miejskich według spisu zawodowego z 12 czerwca 1907 r. (pięć najliczniejszych pod względem zatrudnionych osób).

Numer	Rodzaj przedsiębiorstwa	Zakład	Osoby zatrudnione	W tym robotnicy
Powiat miejski Toruń				
XIIIa2	piekarnie, cukiernie	69	535	405
XIVa2	zakłady krawieckie, sprzedaż odzieży	276	594	305
XIVb	zakłady szewskie	165	406	237
XVIa1	firmy budowlane	30	913	810
XXIIb	lokale gastronomiczne	218	572	275
Razem		758	3020	2032
Powiat miejski Grudziądz				
XIVa2	zakłady krawieckie, sprzedaż odzieży	253	520	231
XIVb	zakłady szewskie	118	407	258
XVIa1	firmy budowlane	18	1354	1261
XIXa15	handel produktami kolonialnymi	97	321	177
XXIIb	lokale gastronomiczne	95	265	147
Razem		581	2867	2074
Powiat miejski Elbląg				
Vla1	fabryki silników i turbin parowych, lokomotyw i lokomobili	3	3023	2758
VId	zakłady budownictwa okrętowego	1	1136	1089
XIIIIf	fabryki tabaki	64	2955	2767
XIVa2	zakłady krawieckie, sprzedaż odzieży	423	657	185
XIXa15	handel produktami kolonialnymi	177	512	244
Razem		668	8283	7043
Powiat miejski Gdańsk				
VId	zakłady budownictwa okrętowego	10	2422	2189
XIVa2	zakłady krawieckie, sprzedaż odzieży	1112	2087	735
XVIa1	firmy budowlane	66	4142	3862
XIXa15	handel produktami kolonialnymi	530	1521	606
XXIIb	lokale gastronomiczne	521	1563	814
Razem		2239	11735	8206
Powiat miejski Bydgoszcz				
Vla1	fabryki silników i turbin parowych, lokomotyw i lokomobili	1	848	809
Vlc1	fabryki budowy wagonów	15	749	695
XIVa2	zakłady krawieckie, sprzedaż odzieży	415	848	361
XIVb	zakłady szewskie	223	808	541

Numer	Rodzaj przedsiębiorstwa	Zakład	Osoby zatrudnione	W tym robotnicy
XVIa1	firmy budowlane	31	5068	4621
Razem		685	8321	7027
Powiat miejski Poznań				
IVe1	cegielnie, produkcja wyrobów glinianych i kamionkowych	14	1154	1110
XIVa2	zakłady krawieckie, sprzedaż odzieży	1635	3302	1345
XIVb	zakłady szewskie	819	1601	723
XVIa1	firmy budowlane	82	4293	3985
XXIIb	lokale gastronomiczne	503	1572	743
Razem		3053	11922	7906

Źródło: *Gewerbliche Betriebsstatistik herausgegeben vom kaiserlichen Statistischen Amte*, s. 32, 33, 35, 36, 47, 48, 50, 51, 137-139, 160, 161.

Jeśli z poziomu drugiego spisu przedsiębiorstw przejdziemy do poziomu czwartego – ostatniego i najdokładniejszego – uzyskamy wykaz zakładów pracy, które istniały w sześciu omawianych miastach (tabela 5). Po wybraniu pięciu najliczniejszych pod względem liczby zatrudnionych, okazuje się, że we wszystkich tych miastach kluczowe znaczenie miały małe zakłady (częściowo na pewno rzemieślnicze) produkujące artykuły codziennego użytku, np. zakłady krawieckie, zakłady szewskie, a w Toruniu dodatkowo piekarnie i cukiernie (było ich 69). Co charakterystyczne, nie zatrudniały one dużej liczby pracowników, np. w zakładach krawieckich na jedno przedsiębiorstwo zatrudnionych było średnio tylu pracowników: w Toruniu: 2,2; w Grudziądzu: 2; w Elblągu: 1,6; w Gdańsku: 1,9; w Bydgoszczy: 2; w Poznaniu: 2.

Odwrotna sytuacja miała miejsce w firmach budowlanych, gdzie na jeden zakład przypadało odpowiednio tylu pracowników: w Toruniu: 30,4; w Grudziądzu: 75,2; w Gdańsku: 62,7; w Bydgoszczy: 163,5; w Poznaniu: 52,3. W przypadku miast portowych widać bardzo duże zatrudnienie w Elblągu (1136 pracowników) i Gdańsku (2422 pracowników), we wspomnianych już stocznicach, czyli zakładach budownictwa okrętowego, oraz w Elblągu w fabrykach tabaki (2955 zatrudnionych). Dużą rolę odgrywał tu także handel produktami kolonialnymi. W Bydgoszczy głównie ze względu na warsztaty naprawcze kolei wschodniej dominowało zatrudnienie w zakładach określonych jako fabryki silników i turbin parowych, lokomotyw i lokomobili (848 zatrudnionych). W Poznaniu dużą liczbę pracowników zatrudniały cegielnie, dobrze rozwijające się głównie

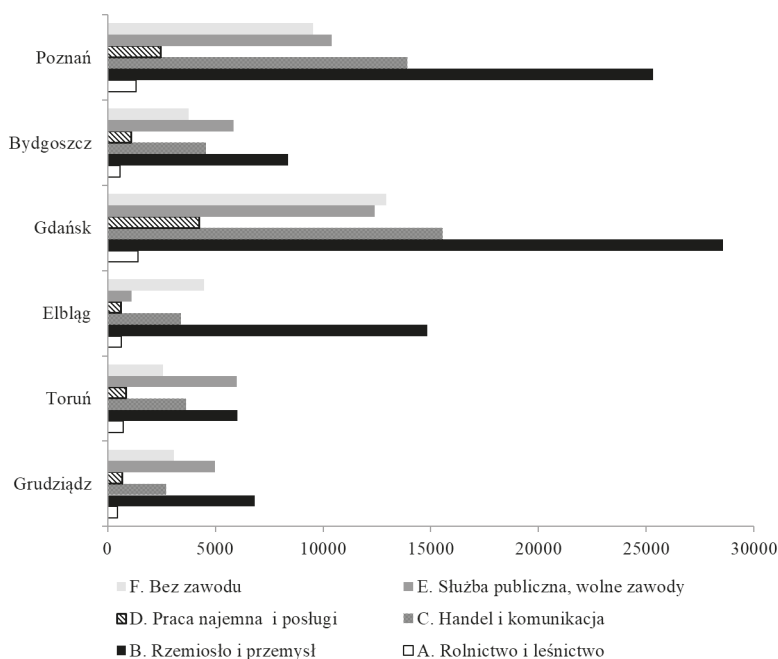
ze względu na wzmożone budownictwo zarówno mieszkaniowe, fortyfikacyjne, jak i budynków użyteczności publicznej i gospodarczej w okresie monumentalizmu w pruskim wydaniu (1154 pracowników).

Badanie poziomu i charakteru industrializacji wzbogacone zostało poprzez analizę spisu zawodowego (wykres 2). Jak wynika z analizy wykresu, we wszystkich sześciu powiatach miejskich najwięcej pracowników zatrudnionych było w przemyśle (w Bydgoszczy: 8390; w Grudziądzu: 6818; w Toruniu: 6038). Jednak porównanie zatrudnienia w poszczególnych działach zawodowych pozwala stwierdzić, że w Gdańsku i Poznaniu, które były w spisach pruskich zaliczane do wielkich miast, jak również w Elblągu, wystąpiła bardzo duża przewaga w zatrudnieniu w rzemiośle i przemyśle w stosunku do innych działów (w Gdańsku: 28565 zatrudnionych; w Poznaniu: 25323 zatrudnionych; w Elblągu: 14846 zatrudnionych). W dwóch pierwszych miastach na drugim miejscu wśród działów zawodowych znalazł się handel i komunikacja (w Gdańsku: 15549 pracowników; w Poznaniu: 13907 pracowników). Z kolei w Bydgoszczy, Grudziądzu oraz Toruniu zauważalne było spore znaczenie służby publicznej i wolnych zawodów w zatrudnieniu, co zapewne wynikało z dużej liczby urzędników i stacjonowania garnizonu wojskowego przy słabszym uprzemysłowieniu miasta (w Bydgoszczy: 5856 zatrudnionych; w Grudziądzu: 4980 zatrudnionych; w Toruniu: 5984 zatrudnionych).

Schodząc z poziomu pierwszego spisu zawodowego – działy gospodarki, do trzeciego – zawody, można zauważyć duże znaczenie wojska w zatrudnieniu ludności we wszystkich omawianych powiatach miejskich z wyjątkiem Elbląga, gdzie nie stacjonował garnizon (tabela 6). Obecność wojska mocno wpływała na obraz miast i jego rozwój. Najwięcej było go w Gdańsku: 7880 osób; następnie w Toruniu: 5001 osób, a na trzeciej pozycji w Bydgoszczy: 4227 osób. Widać także, jak wiele osób, zarówno kobiet, jak i mężczyzn, zatrudnionych było w handlu jako kupcy i handlarze/handlarki. Kobiety częściej niż mężczyźni pracowały w branży odzieżowej jako krawcowe. Dużą rolę odgrywały też jako osoby zatrudnione w szynkach i gospodach. Mężczyźni natomiast zdecydowanie przeważali jako pracujący w budownictwie oraz zawodach takich jak ślusarz czy stolarz.

Spis zawodowy wykazał oczywiście te same tendencje w zatrudnieniu co spis przedsiębiorstw. W Elblągu mamy 2582 osoby zatrudnione przy produkcji tabaki (w tym aż 2380 kobiet) oraz 2060 osób

Wykres 2. Struktura ludności zawodowo czynnej w zawodzie głównym – dane zbiorcze, według spisu zawodowego/działalności z 12 czerwca 1907 r. dla sześciu powiatów miejskich.

Źródło: Wykres przygotowany na podstawie danych ze spisu: *Berufsstatistik herausgegeben vom kaiserlichen Statistischen Amte*, s. 27, 29-30, 39-42, 110-111, 129.

zatrudnionych przy produkcji maszyn i narzędzi. W Gdańsku z kolei odnotowano 2454 osoby zatrudnione w budownictwie okrętowym. W Bydgoszczy i Poznaniu duże znaczenie miało zatrudnienie na kolei (Bydgoszcz: 675 osób; Poznań: 2203 osoby). W Toruniu z racji tradycji piernikarstwa odnotowano 485 osób pracujących jako piekarze i cukiernicy. W Grudziądzu 490 osób pracowało w cegielniach.

Tabela 6. Zatrudnieni według zawodów na terenie sześciu powiatów miejskich według spisu zawodowego z 12 czerwca 1907 r. (5 najliczniejszych + wojsko).

Numer	Nazwa zawodu	Zawód główny Mężczyźni	Zawód główny Kobiety	Razem
Powiat miejski Toruń				
E.1	wojsko	5001	–	5001
C.1	handlarze, kupcy	1073	476	1549
B.141	pracujący w budownictwie	691	10	701
C.27	zatrudnieni w szynkach i gospodach	337	331	668
B.124	krawcy, krawcowe	261	377	638
B.106	piekarze, cukiernicy	357	128	485
Razem (bez wojska)		2719	1322	4041
Powiat miejski Grudziądz				
E.1	wojsko	4061	–	4061
C.1	handlarze, kupcy	786	426	1212
B.141	pracujący w budownictwie	602	10	612
B.15	zatrudnieni w cegielniach	379	111	490
C.27	zatrudnieni w szynkach i gospodach	207	275	482
B.124	krawcy, krawcowe	209	259	468
Razem (bez wojska)		2183	1081	3264
Powiat miejski Elbląg				
B.122	zatrudnieni przy produkcji tabaki	202	2380	2582
B.40	pracujący przy produkcji maszyn, narzędzi	2010	50	2060
C.1	handlarze, kupcy	1172	856	2028
B.34	ślusarze	1619	–	1619
B.95	stolarze	849	25	874
Razem (bez wojska)		5852	3311	9163
Powiat miejski Gdańsk				
E.1	wojsko	7880	–	7880
C.1	handlarze, kupcy	4405	2647	7052
B.124	krawcy, krawcowe	1232	1900	3132
B.44	zatrudnieni w budownictwie okrętowym	2449	5	2454
B.141	pracujący w budownictwie	2066	26	2092
C.27	zatrudnieni w szynkach i gospodach	1036	998	2034
Razem (bez wojska)		11188	5576	16764
Powiat miejski Bydgoszcz				
E.1	wojsko	4227	–	4227

Numer	Nazwa zawodu	Zawód główny Mężczyźni	Zawód główny Kobiety	Razem
C.1	handlarze, kupcy	1337	724	2061
B.124	krawcy, krawcowe	429	467	896
B.141	pracujący w budownictwie	804	14	818
C.27	zatrudnieni w szynkach i gospodach	457	284	741
B.13	zatrudnieni na kolei	658	17	675
Razem (bez wojska)		3685	1506	5191
Powiat miejski Poznań				
C.1	handlarze, kupcy	3632	2218	5850
E.1	wojsko	5370	–	5370
B.124	krawcy, krawcowe	1367	2213	3580
B.141	pracujący w budownictwie	2604	130	2734
C.13	zatrudnieni na kolei	2169	34	2203
C.27	zatrudnieni w szynkach i gospodach	1040	970	2010
Razem (bez wojska)		10812	5565	16377

Źródło: *Berufsstatistik herausgegeben vom kaiserlichen Statistischen Amte*, s. 27, 29-30, 39-42, 110-111, 129.

Podsumowanie

W sześciu badanych powiatach miejskich na początku XX w. widać duże znaczenie dla gospodarki rzemiosła i drobnotowarowy charakter przemysłu. W miastach uznawanych przez Prusy za wielkie – Poznań i Gdańsk – spisy z 1907 r. odnotowały znaczący udział dużych przedsiębiorstw, w których występowała koncentracja produkcji. Do tych miast A. Chwalba zalicza jeszcze Elbląg ze względu na zakłady Schichaua i fabrykę tytoniu. Patrząc z polskiego i zaborowego punktu widzenia, wszystkie sześć miast miało pewne znaczenie gospodarcze, mniejsze lub większe, dla lokalnego rynku lub regionu. Na pewno czynnik gospodarczy we wszystkich tych miastach odgrywał ogromną rolę, jeśli weźmiemy pod uwagę czynniki miastotwórcze. Nie był on jednak jedyny. Wszystkie sześć omawianych miast było bardzo dobrze skomunikowanych połączeniami kolejowymi z innymi ośrodkami. Tak więc czynnik komunikacji był tutaj także istotny jako miastotwórczy. W pięciu z tych miast stacjonowały garnizony wojskowe i ośrodki te miały duże znaczenie militarne, stąd możemy tu rozważać także czynnik warowności (militarny).

Trzeba jednak pamiętać o tym, że w skali całej II Rzeszy prowincje wschodnie były obszarem najsłabiej rozwiniętym. A. Chwalba zaznacza, że: „O produkcji przemysłu prowincji polskich decydowały niewielkie i średniej wielkości zakłady, często ulokowane w małych miejscowościach”. Z drugiej strony jednak stwierdza, że: „Władze troszczyły się o głębokie zmiany cywilizacyjne, a także o to, by prowincje polskie nie były Niemcami kategorii «B»”³⁰. Te zmiany miały często wydźwięk polityczny, mający na celu umacnianie niemieckości, czego przykładem były inwestycje budowlane w Poznaniu. Industrializacja zależała jednak od wielu czynników, często niezależnych od rządowego wsparcia, takich choćby jak dostęp do określonych surowców czy rynków zbytu. Mimo neoprotekcjonizmu czy wręcz nacjonalizmu polityczno-gospodarczego w okresie rozwoju kapitalizmu monopolistycznego industrializacja, szczególnie w przemyśle ciężkim czy wydobywczym, nadal zależna była od możliwości surowcowych, które na terenie prowincji zaboru pruskiego były raczej ubogie.

Bibliografia

8. Biskup K., Narębski L., *Prusko-niemiecka twierdza Toruń (1815-1914)*, [w:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1, s. 162-167.
9. Chwalba A., *Historia Polski 1795-1918*, Kraków 2000.
10. Kallas M., *W czasach Księstwa Warszawskiego 1806-1815*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1: *do roku 1920*, red. M. Biskup, Warszawa – Poznań 1991, s. 419-463.
11. Kędzelski M., *Stosunki ludnościowe w latach 1815-1918*, [w:] *Dzieje Poznania 1793-1918*, red. J. Topolski, L. Trzeciakowski, t. 2, cz. 1, Warszawa – Poznań 1994, s. 221-270.
12. Krzys J., *Grudziądz w latach 1772-1849*, [w:] *Dzieje Grudziądza*, red. J. Danielewicz, Grudziądz 1992, s. 273-316.
13. Księżki J., *Od „Hakaty” do odzyskania niepodległości*, [w:] *Dzieje Grudziądza*, red. J. Danielewicz, Grudziądz 1992, s. 350-377.
14. Kukliński J., *Przedsiębiorstwo Schichaua w latach 1937-1945*, „Rocznik Elbląski” 1993, t. 13, s. 37-61.
15. Łuczak C., *Dzieje gospodarcze Wielkopolski w okresie zaborów (1815-1918)*, Poznań 2001.
16. Mincer F., *Przemiany administracyjne i społeczno-gospodarcze w pierwszym okresie rządów pruskich (1772-1806)*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1: *do roku 1920*, red. M. Biskup, Warszawa – Poznań 1991, s. 341-392.
17. Romanow A., *Sytuacja demograficzna Gdańska 1971-1920*, [w:] *Historia Gdańska*, t. IV/1: *1815-1920*, red. E. Cieślak, Sopot 1998, s. 267-282.

30 A. Chwalba, dz. cyt., s. 466-467.

18. Sobociński W., *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*, Toruń 1964.
19. Stanielewicz J., *Ożywienie gospodarki morskiej*, [w:] *Historia Gdańska*, t. IV/1: 1815-1920, red. E. Cieślak, Sopot 1998, s. 341-396.
20. Stanielewicz J., *Stagnacja w handlu i żegludze*, [w:] *Historia Gdańska*, t. IV/1: 1815-1920, red. E. Cieślak, Sopot 1998, s. 82-145.
21. Sudziński R., *Etapy i kierunki rozwoju Grudziądza w okresie kapitalistycznej industrializacji miasta (od połowy XIX wieku do roku 1939)*, „Rocznik Grudziądzki” 2005, t. 16, s. 45-84.
22. Szulc W., *Procesy industrializacji Poznania. Kredyt. Ubezpieczenia. Organizacje gospodarcze*, [w:] *Dzieje Poznania 1793-1918*, red. J. Topolski, L. Trzeciakowski, t. 2, cz. 1, Warszawa – Poznań 1994, s. 137-170.
23. Tołwiński T., *Urbanistyka*, t. 1: *Budowa miasta w przeszłości*, Warszawa 1948.
24. Wajda K., *Toruń – Bydgoszcz – Chełmno. Rozwój gospodarczy i ludnościowy w XIX i początkach XX wieku (1815-1914)*, „Zapiski Historyczne” 1983, t. 58, s. 105-130.
25. Wajda K., *Klasa robotnicza Pomorza Wschodniego w drugiej połowie XIX i początkach XX wieku*, Warszawa 1981.
26. Wajda K., *Ludność Torunia*, [w:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1, *W czasach zaboru pruskiego (1793-1920)*, red. M. Biskup, Toruń 2003, s. 92-141.
27. Wajda K., *Obszar i ludność*, [w:] *Historia Elbląga*, t. 3, cz. 2 (1851-1920), red. A. Groth, Gdańsk 2001, s. 12-50.
28. Wajda K., *Pod panowaniem pruskim (1815-1920)*, [w:] *Toruń dawny i dzisiejszy: zarys dziejów*, red. M. Biskup, Toruń 1983, s. 329-353.
29. Wajda K., *Przemiany terytorialne i ludnościowe w latach 1850-1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1: *do roku 1920*, red. M. Biskup, Warszawa – Poznań 1991, s. 505-529.
30. Wajda K., *Przemysł i rzemiosło*, [w:] *Historia Elbląga*, t. 3, cz. 2 (1851-1920), red. A. Groth, Gdańsk 2001, s. 51-84.
31. Wajda K., *Przeobrażenia gospodarcze Bydgoszczy w latach 1850-1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1: *do roku 1920*, red. M. Biskup, Warszawa – Poznań 1991, s. 530-540.
32. Wajler A., *Grudziądz pod panowaniem pruskim w latach 1849-1894*, [w:] *Dzieje Grudziądza*, red. J. Danielewicz, Grudziądz 1992, s. 317-349.
33. Włodarczyk E., *Sytuacja Gdańska w Cesarstwie Niemieckim*, [w:] *Historia Gdańska*, t. IV/1: 1815-1920, red. E. Cieślak, Sopot 1998, s. 283-302.
34. Włodarczyk E., *Rozwój gdańskiego przemysłu i rzemiosła*, [w:] *Historia Gdańska*, t. IV/1: 1815-1920, red. E. Cieślak, Sopot 1998, s. 303-340.
35. Włodarczyk E., *Rzemiosło i przemysł* [w:] *Historia Gdańska*, t. IV/1: 1815-1920, red. E. Cieślak, Sopot 1998, s. 50-81.
36. Wojtowicz J., *Z przemian gospodarczych Grudziądza na przelomie XIX/XX wieku*, „Rocznik Grudziądzki” 1970, t. 5-6, s. 211-244.
37. Zielińska A., *Spis zawodowy i spis przedsiębiorstw z 1907 roku jako źródło do badania zagadnień społeczno-gospodarczych na przykładzie powiatu miejskiego i ziemskiego Grudziądz*, „Rocznik Grudziądzki” 2022, t. 30, s. 225-245.